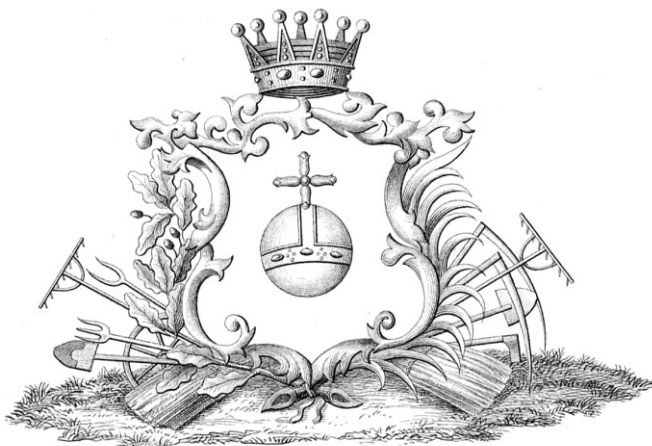

Bland bönder och godsägare

Att forska i hushållningssällskapens arkiv

Reine Rydén

Fjärde reviderade upplagan, nätversion 2025

Reviderad av Linda Oja

(första upplagan 2006)

© Riksarkivet i Uppsala

Innehållsförteckning

Förord till fjärde nätupplagan	3
Inledning	4
Hushållningssällskapens historia och verksamhet	5
Hushållningssällskapen i verksamhetsområdet för Riksarkivet i Uppsala	6
Förslag till forskningsämnen.....	8
Vad innehåller arkiven?	12
Tryckta handlingar.....	13
Protokoll och årsberättelser	14
Medlemsuppgifter.....	15
Inkomna och utgående handlingar	16
Ämnesordnade handlingar (serie F)	17
Räkenskaper (serie G)	18
Tidningsurklipp	18
Statistik	18
Småbrukspremiering.....	19
Egnahemsnämnder.....	20
Föreningar.....	21
Hushållningsgillen	22
Tips om fynd i sällskapens arkiv.....	23
Uppsala län	23
Stockholms län.....	27
Örebro och Södermanlands län.....	31
Litteratur	33

Förord till fjärde nätupplagan

Denna skrift gavs ursprungligen ut som nr 7 i Landsarkivets i Uppsala småskriftserie. Landsarkiven ingår numera i Riksarkivet.

Bilden på första sidan visar ett brevhuvud från Uppsala läns hushållningssällskap ca 1860.

Inledning

Sveriges moderna historia brukar beskrivas som en utveckling från bondesamhälle till industrisamhälle. Den agrara revolutionen under loppet av 1800-talet innebar nyodlingar, växelbruk och skiften. Jordbruket blev mer produktivt och kunde föda en växande befolkning, som i högre grad var sysselsatt inom industri och handel. Mot slutet av seklet förbättrades mejerihanteringen, bland annat genom uppfinningen av separatoren, och stora mängder smör exporterades. Jordbrukarna började använda kraftfoder och konstgödsel, vilket också bidrog till ökad produktion. En bit in på 1900-talet kom jordbrukets mekanisering igång, något som ytterligare förvandlade tillvaron för bondebefolkningen. Dessa förändringar gick hand i hand med urbaniseringen och industrialiseringen. När stads- och industribefolkningen växte och dess inkomster steg medförde det ökad efterfrågan på kött och mejerivaror, vilket förstärkte jordbrukets kommersialisering.

Utvecklingen var en kombination av två processer, en uppifrån och en nedifrån. Dels spred myndigheter och reformsinnade godsägare information om forskningsrön och tekniska framsteg, dels agerade bönder på egen hand för att tillvarata de möjligheter som tekniken och marknaden öppnade. Här framstår hushållningssällskapen som en förmedlande länk. De ägnade sig åt rådgivningsverksamhet ”uppifrån och ned” och det var storjordbrukare som satt i ledningen, men majoriteten av medlemmarna var vanliga bönder.

Hushållningssällskapens historia och verksamhet

Hushållningssällskap bildades under första hälften av 1800-talet i varje län i Sverige. (Ett undantag är Gotlands läns Hushållningssällskap, som tillkom redan 1791.) Dessa organisationer kan beskrivas som en kombination av förvaltningsmyndigheter och medlemsorganisationer. Sällskapens uppgift var att med olika medel arbeta för utveckling av jordbruket och dess så kallade binäringar, det vill säga skogsbruk, trädgårdsodling, fiske och hemslöjd. Under inledningsskedet samordnades deras aktiviteter av Kungl. Lantbruksakademien som grundades 1811.

På 1800-talet var landshövdingen vanligen given som ordförande i hushållningssällskapet. Styrelsen kallades, och kallas fortfarande, förvaltningsutskottet. Verksamheten var under första hälften av 1800-talet ganska begränsad, men den tog fart på 1850-talet när sällskapen tilldelades en femtedel av statens inkomster från brännvinsskatten. Efter 1913 ersattes brännvinsmedlen av direkta anslag från staten och landstingen.

Den verksamhet sällskapen bedrev varierade mellan olika län, men vissa drag var gemensamma. Vanliga aktiviteter var försöksodlingar, lantbruksmöten, husdjurspremieringar och kurser. Vidare anställde man veterinärer och konsulenter som spred information om husdjursskötsel, odlingsmetoder och redskap. Många sällskap upprättade frökontrollanstalter och kemiska stationer. Ofta medverkade sällskapen vid bildandet av mejerier och lantmannaföreningar. De organiserade tjurföreningar och kontrollföreningar (den så kallade kokontrollen) och höll ett vakande öga över dessa sammanslutningar. Säll-

skapen hade också i uppdrag att samla in underlag till den offentliga jordbruksstatistiken. I början av 1900-talet tillkom nya uppgifter som förmedling av egnahemslån och premiering av välskötta småbruk.

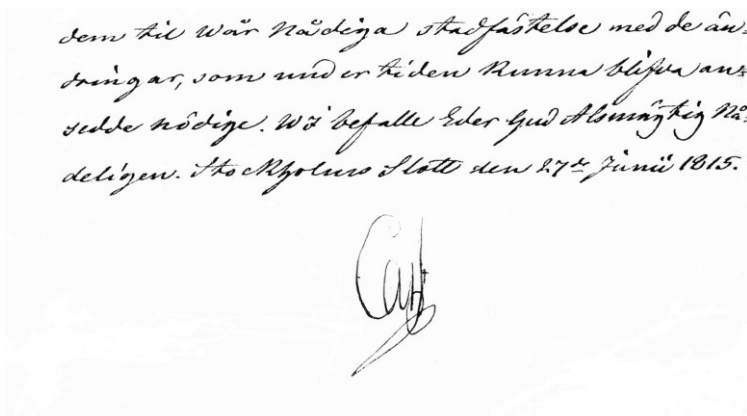
Hushållningssällskapens medlemmar var inledningsvis övervägande godsägare och andra ståndspersoner. Så småningom blev även många bönder medlemmar, vilket var nödvändigt om sällskapen skulle kunna spela en aktiv roll för jordbrukets modernisering. För den enskilde bonden kunde medlemskap medföra ökad prestige i lokalsamhället. Ett led i försöken att aktivera bönderna var sällskapens lokalorganisationer, som kallades hushållningsgillen eller hushållningsnämnder och vanligen omfattade ett härad.

Delar av hushållningssällskapens uppgifter, bland annat förvaltningen av egnahemslånen, övertogs 1948 av de statliga lantbruksnämnder som inrättades i varje län. 1967 togs steget fullt ut och även den statligt finansierade jordbruksrådgivningen överfördes till lantbruksnämnderna. Därmed försvann statsbidragen och förutsättningarna för hushållningssällskapens verksamhet förändrades. De lyckades dock hitta nya uppdrag som oberoende konsulter och är numera engagerade i en mängd olika projekt för landsbygdens utveckling. Den praktiska verksamheten drivs i bolagsform under namnet HS Konsult AB.

Hushållningssällskapen i verksamhetsområdet för Riksarkivet i Uppsala

Hos Riksarkivet i Uppsala förvaras handlingar från tre hushållningssällskap. Ytterligare tre sällskap finns i distriktet.

- *Uppsala läns hushållningssällskap*. Bildat år 1815. Arkivhandlingar från åren 1814–1989 förvaras på Riksarkivet i Uppsala. Arkivet är ordnat och förtecknat, även i NAD (Nationell ArkivDatabas).

Med darrig hand stadfäste kung Karl XIII år 1815 stadgarna för Uppsala läns hushållningssällskap.

- *Stockholms läns hushållningssällskap*. Bildat år 1847. Gick samman med Uppsala 1995. Arkivhandlingar från åren 1847–1990 förvaras på Riksarkivet i Uppsala. Arkivet är ordnat och förtecknat, dock endast delvis i NAD.
- *Södermanlands läns hushållningssällskap*. Bildat år 1814. Gick samman med Uppsala och Stockholm 2005. Arkivhandlingar 1814–1999 förvaras på Riksarkivet i Uppsala. Arkivet är, bortsett från en mindre del, ordnat och förtecknat, även i NAD.
- *Örebro läns hushållningssällskap*. Bildat år 1803. Arkivhandlingar från åren 1803–2000 förvaras på ArkivCent-

rum Örebro. Arkivet är ordnat och förtecknat, dock ej i NAD. De flesta handlingar före 1850 förstördes i stadsbranden 1854.

- *Västmanlands läns hushållningssällskap*. Bildat år 1815. Arkivet förvaras hos Arkiv Västmanland. Arkivet är till stora delar ordnat men förteckning saknas.
- *Kopparbergs läns hushållningssällskap*. Bildat år 1850. När namnet på länet ändrades 1997 bytte även sällskapet namn till Hushållningssällskapet i Dalarna. Sedan en sammanslagning 2002 är beteckningen Hushållningssällskapet Dalarna Gävleborg. Arkivhandlingar från åren 1850–1993 förvaras på Falu kommuns centralarkiv. Arkivet är delvis ordnat och förtecknat, dock ej i NAD. Förutom arkivhandlingar innehåller samlingarna ett mycket omfattande bibliotek.

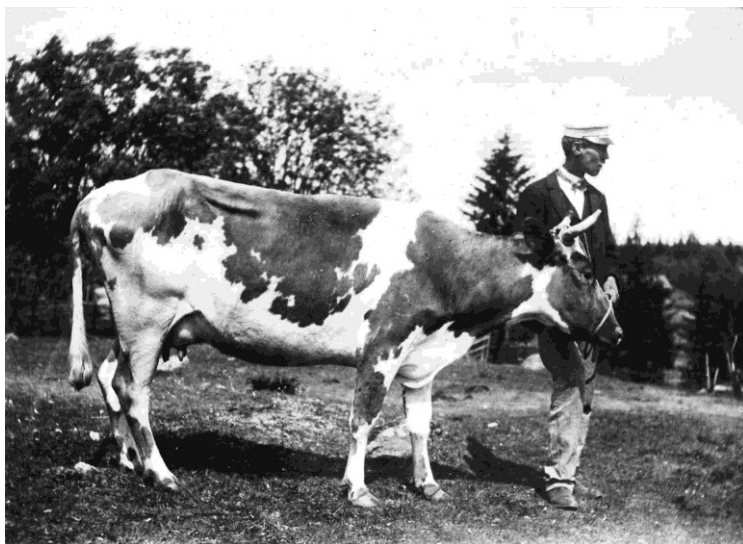
Förslag till forskningsämnen

Hushållningssällskapen var lantbrukets första formella organisationer och de var också de första som fick sin historia nedtecknad. Alla sällskap gav ut omfångsrika minnesskrifter till sina hundraårsjubileer under första hälften av 1900-talet. Även 150- och 175-årsjubileer har medfört bokutgivning. Många av dessa minnesskrifter, särskilt de äldre, har formen av krönikor där sällskapet framstår som den drivande kraften bakom jordbrukets utveckling i det aktuella länet. Numera betraktar forskarna snarare sällskapens verksamhet som ett av flera inslag i en mångfasetterad förändringsprocess. Det utesluter dock inte att de faktaspäckade minnesskrifterna är utmärkta som referensverk.

Ekonomhistorikern Ronny Pettersson har formulerat ett antal förslag till ämnen för fortsatt forskning om hushållningssällskapen och några skall nämnas här.

- *Hushållningssällskapens förhållande till staten och jordbrukets övriga organisationer.* Dessa relationer har förändrats betydligt med tiden. Generellt minskade sällskapens betydelse under 1900-talet, men de spelade i vissa skeden en aktiv roll i framväxten av de lantbrukskooperativa föreningarna. Detta är en historia med stora regionala variationer som endast delvis är utforskad.
- *Sällskapen och bönderna.* Vilka jordbrukare blev medlemmar och varför? Hur gick det till när sällskapen fick en bred förankring bland bönderna? Hur betraktade sällskapens ledning bönderna? Hur såg bönderna på sällskapen och hur förändrades uppfattningarna med tiden? Även på detta område är de regionala skillnaderna sannolikt betydande.
- *Lantbruksmöten, jubileumsfiranden och andra offentliga tillställningar* var bra tillfällen att visa upp de senaste tekniska framstegen, men de hade också en meningsskapande funktion inåt och utåt. Undersökningar av arrangemangens iscensättning kan kasta ljus över den aktuella tidens föreställningar om jordbruket, landsbygden och samhället.
- *Belöningarna* var en omfattande del av hushållningssällskapens verksamhet. Mycket pengar satsades på att genom husdjurspremieringar förbättra aveln av hästar, nötkreatur och svin, men om resultatet motsvarade insatserna är oklart. Ett annat syfte med belöningarna var att peka ut goda exempel. I motiveringarna för småbrukspremierna

fanns ofta ett moraliskt inslag genom att mottagarnas odlingsflit och duglighet framhölls. En granskning av bedömningskriterier och motiveringar kan klarlägga vilka ideal som hyllades.

Hushållningssällskapen satsade mycket på att förbättra husdjursaveln. Här ses en prisbelönt ko av lantras från Häggeby i Uppland 1895.

- *Rådgivningen.* Sällskapens många välutbildade rådgivare, exempelvis husdjurskonsulenter och länsveterinärer, ägnade sig åt en kunskapsförmedling ”uppifrån och ned” som ibland stötte på problem i mötet med bönderna. Därför anställdes även vandringsrättare och länsmejerskor, vilkas kompetens baserades mer på praktiska erfarenheter än formell utbildning. Vilka var alla dessa rådgivare? Varifrån kom och vad hade de för utbildning? Hur effektiv

var egentligen rådgivningsverksamheten? Om dessa frågor finns det nästan ingen forskning.

- *Hushållningssällskapen och kvinnorna*. Från och med 1930-talet anställde sällskapen hemkonsulenter och startade lanthushållsskolor, delvis som ett sätt att hejda strömmen av unga kvinnor som flyttade från landsbygden. Hemkonsulenternas kursverksamhet syftade till att sprida kunskaper om modernt hushållsarbete och höja husmödernas status. Här kan studier med genusperspektiv belysa idéer om manligt och kvinnligt och landsbygdssamhällets modernisering.

En författare som ägnat mycket möda åt att kartlägga historieskrivningen om hushållningssällskapen är Olof Kåhrström. Han framför ytterligare ett antal forskningsförslag, mer specifikt ämnade för hembygdsforskare:

- Sällskapens roll i jordbrukets *mekanisering* och landsbygdens *elektrifiering*.
- Framväxten av ett *kreditväsen* genom sällskapens förmedling av statliga lån och medverkan vid tillkomsten av lokala sparbanker.
- *Lantbruks- och lanthushållsskolor*, vilka ibland drevs i sällskapens regi.
- Utvecklingen av lantbrukets *byggnader*, där hushållningssällskapens byggnadskonsulenter spelade en aktiv roll.
- *Regionala specialiteter*, exempelvis linodling, fiske, getskötsel och olika former av hemslöjd.
- *Personhistoria*. Sällskapens tryckta handlingar, minneskrifter och arkiv innehåller många porträtt och biogra-

fiska uppgifter. Det handlar naturligtvis i första hand om ledarfigurer men även om konsulenter och personer som fått olika belöningar.

Som tillägg till de omtalade förslagen kan *miljöhistoria* nämnas som ett forskningsområde där hushållningssällskapen kan bidra med värdefullt källmaterial. Exempelvis var flera av sällskapen engagerade i sjösänkningar med stora miljökonsekvenser. Det kunde handla om såväl välkända stora fågelsjöar som mindre torrlägningsföretag. Information om dessa projekt kan hittas bland annat i lantbruksingenjörernas årsredogörelser för sitt arbete.

Vad innehåller arkiven?

Hushållningssällskapens arkiv innehåller mängder av intressanta uppgifter om byar, gårdar och personer, men det är inte alldeles enkelt att överblicka materialet. Uppsalasällskapets arkiv upptar inte mindre än 80 hyllmeter och Stockholmsarkivet 49 hyllmeter. En generell rekommendation till forskaren är att först titta på det aktuella sällskapets jubileumsskrifter, vilka återfinns i litteraturlistan i slutet av denna skrift.

Den följande framställningen om innehållet i arkiven koncentreras på arkivmaterial av intresse för lokalhistorisk forskning. Tyngdpunkten ligger på de arkiv som förvaras på Riksarkivet i Uppsala, det vill säga sällskapen i Stockholms, Uppsala och Södermanlands län. Distriktets övriga hushållningssällskap behandlas mer översiktligt.¹

¹ När skriften tillkom förvarades ännu inte arkivet för Södermanlandsarkivet på nuvarande Riksarkivet och därför är exemplen från detta arkiv inte lika

Tryckta handlingar

Först bör nämnas att alla hushållningssällskap har givit ut tryckta skrifter som innehåller protokoll, årsberättelser, medlemsförteckningar, informationsartiklar och mycket annat. Ofta utkom de en gång i kvartalet, med titlar som X läns hushållningssällskaps Handlingar, Kvartalsskrift eller Tidning. Dessa skrifter är relativt lättillgängliga och de innehåller en del material som inte sparats i arkiven.

På Riksarkivet i Uppsala förvaras (med vissa luckor):

- *Uppsala läns hushållningssällskaps handlingar* 1816–1966 (ingår i Riksarkivets i Uppsala bibliotek).
- *Stockholms läns Kongl. hushållnings-sällskaps handlingar* 1850–1864.
- *Tidning för Stockholms läns hushållningssällskap* 1865–1943.
- *Årsbok för Stockholms läns och stads Hushållningssällskap* 1944–1950.
- *Södermanlands läns hushållningssällskaps handlingar* 1820–1967 samt almanackor 1913–1967, länskalender 1877–1954 och landsbygdskalender 1913–1920.

Dessa skrifter finns även att tillgå på Uppsala universitetsbibliotek. Där kan man också finna följande tryckta handlingar från de övriga hushållningssällskapen i distriktet:

- *Westmanlands läns hushållnings-sällskaps handlingar* 1817–1901.

många som de från Uppsala och Stockholm.

- *Kopparbergs läns hushållningssällskaps handlingar* 1833, 1855–1857, 1859 och framåt.
- *Örebro läns kongl. hushållnings-sällskaps handlingar* 1804–1816, 1833–1836.

Arkivet i Örebro har en komplett samling tryckta handlingar från och med 1860-talet. För *Örebro läns kongl. hushållningssällskaps kvartals-skift* finns ett register för åren 1868–1903, vilket underlättar sökningen. I arkivet från Kopparbergs län finns tryckta handlingar för perioden 1850–1918. Västmanland har en i det närmaste fullständig serie från 1817 och framåt.

Samtliga nämnda skrifter och en hel del annat material från hushållningssällskapen bör dessutom finnas på Kungliga Biblioteket, som i princip har alla skrifter som tryckts i Sverige. Observera att de aktuella skrifterna ofta är registrerade i bibliotekens gamla kortkataloger och därför inte alltid är sökbara i databaser som Libris.

Protokoll och årsberättelser

För forskning om föreningars och organisationers verksamhet är protokoll ett mycket användbart källmaterial. Många gånger är det enklast att utnyttja protokollen i de tryckta handlingarna, men för den som är intresserad av bilagorna kan det löna sig att leta bland originalprotokollen i arkiven.

Uppsalaprotokollen från större delen av 1800-talet ligger blandade med skrivelser i tämligen osorterade kartonger. Förvaltningsutskottets protokoll, vilka från och med 1866 samlats i inbundna böcker, är mer systematiserade. Stockholmsprotokollen är välordnade från första verksamhetsåret. Örebro har

från och med 1851 en komplett serie protokoll, där sökningen underlättas av alfabetiskt ordnade register som täcker åren 1867–1921. Arkivet från Kopparbergs län innehåller förvaltningsutskottets protokoll 1865–1967. Protokollen från Västmanland har bevarats till största delen och för perioden 1850–1881 finns ett sakregister. Södermanlands läns protokollserie är, förutom en lucka 1959–1991, bevarad från starten 1814 till 1999.

Årsberättelser är också mycket givande källor. Förutom uppgifter om årets väder och skörd innehåller de redogörelser för hushållningssällskapets och dess konsulenter verksamhet beträffande bland annat mejerihantering, boskapsavel, trädgårdsskötsel, skogsplantering, slöjdkurser och utdelning av belöningar.

I de aktuella arkiven är emellertid årsberättelser svåra att hitta. Ett antal från hushållningssällskapet i Stockholm ingår i serien Utgående handlingar, men i Uppsala tycks de inte ha sparats mer än enstaka år. En orsak till bristen kan vara att originalen skickades in till Lantbruksakademien, där de finns samlade. Forskaren rekommenderas att i första hand söka årsberättelser i de tryckta handlingarna. Ett alternativ är Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens arkiv i Stockholm.

Medlemsuppgifter

Många sällskap sammanställde emellanåt *matriklar*, uppställda efter härader och socknar. I arkiven återfinns matriklarna i serie D. Förteckningar över sällskapens medlemmar (oftast användes beteckningen ledamöter) finns ibland också i de tryckta handlingarna. I brist på matriklar kan det löna sig att leta där.

Hushållningssällskapet i Stockholms län har tryckta matriklar för åren 1884–1952. Volymen D1A:1 innehåller dessutom biografiska uppgifter om ledande medlemmar och anställda under åren 1846–1934. I Uppsalaarkivet finns en matrikel som täcker åren 1863–1866. För tiden dessförinnan kan man hitta enstaka lösa medlemsförteckningar i serien Protokoll och handlingar.

Södermanlandsarkivet har endast en matrikel från 1996 men däremot tryckta medlemsblad 1945–1999. I Örebro finns handskrivna matriklar för tiden 1803–1902 och tryckta matriklar från 1900-talet. I arkivförteckningen för Kopparbergs län upptas dessvärre inga matriklar men sällskapet i Västmanland har bevarade matriklar från starten och framåt.

Inkomna och utgående handlingar

Att granska de många tjocka arkivvolymerna med inkomna och utgående handlingar kräver stort tålamod, men kan ge god utdelning. Längre fram i denna skrift lämnas en del exempel.

I Uppsalaarkivet ingår inkomna och utgående handlingar till och med 1907 i serien Protokoll och handlingar. Här finns många olika typer av osorterade protokollsbilagor och skrivelser. I Stockholmsarkivet medföljer handlingarna som bilagor till protokollen till och med 1862. Sökningen underlättas av ett utmärkt ämnesordsregister över innehållet i protokoll och skrivelser år 1847–1896 (volym D1C:2).

I Örebro län startar serien Utgående skrivelser först 1917, men innan dess finns liknande material i serien Brevkopieböcker som går tillbaka till 1873. Alla inkomna skrivelser från och med 1853 har bevarats i över 200 volymer. Ett litet antal handlingar från tiden före branden 1854 återfinns i volymerna

B8:1 och E1:1.

I Kopparbergsarkivet saknas ingående skrivelser. Kopior av utgående skrivelser har endast bevarats från några år i början av 1900-talet. Arkivet från Södermanland innehåller endast handlingar från delar av 1800-talet (kopior av utgående skrivelser) samt 1990-talet (in- och utgående korrespondens). Beträffande Västmanland är det i arkivets nuvarande tillstånd svårt att bedöma materialets omfattning, men de flesta skrivelser tycks ha bevarats åtminstone från och med senare delen av 1800-talet.

Ämnesordnade handlingar (serie F)

Verksamheten under 1900-talet efterlämnade många handlingar som samlats tematiskt, vilket erbjuder utmärkta ingångar för forskaren. Innehållet i serie F varierar kraftigt mellan de olika hushållningssällskapen.

Bland rubrikerna i Uppsalaarkivet kan nämnas plantskolan, lin- och hampodling, hemslöjd och hushållningssällskapets fastigheter. Stockholms län har en stor avdelning om fiskefrågor. Vidare förekommer teman som trädgårdsodling, lantbruksskolor och försöksgårdar, kommittéer och gillen samt ritningar till ekonomibyggnader.

I det välorganiserade Örebroarkivet finns stora avdelningar om lån och bidrag, lokala fältförsök och husdjursnämnden. Flera volymer innehåller handlingar om landsbygdsutveckling 1988–2000, exempel på den typ av projekt som hushållningssällskapen arbetat mycket med på senare år.

Kopparbergsarkivet har en omfattande avdelning om kurser och studieresor. Bland de fåtaliga ämnesordnade handlingarna från Södermanland återfinns ett antal donationsfonder, bland

annat den Welanderska stiftelsen som bekostade lantbruksinstitutet Väderbrunn. Västmanlandsarkivet är inte uppordnat, men bland handlingar som hör till den aktuella kategorin kan nämnas matrikel och betygsbok från sällskapets lantmannaskola Kolbäck.

Räkenskaper (serie G)

Kassaböcker och huvudböcker har bevarats från samtliga sällskap, ibland även verifikationer. I några fall finns räkenskaper från organisationer associerade med hushållningssällskapen, exempelvis kontrollföreningar och fröodlarföreningar. Ekonomiska sammanställningar återfinns också i de tryckta handlingarnas årsberättelser. Räkenskapsmaterialet är inte lätt att använda för forskning. Ett förslag kan vara att granska den rika flora av lån och bidrag som sällskapen förmedlade, exempelvis nyodlingslån, stenröjningsbidrag och fiskerilån.

Tidningsurklipp

De flesta hushållningssällskap dokumenterade sin verksamhet under 1900-talet genom att samla pressklipp. Här erbjuds mycket information, inte minst om möten, utställningar och tävlingar. Samlingarna omfattar följande år: Kopparberg 1926–1952, Stockholm 1934–1990, Örebro 1902–1987, Södermanland 1951–1999, Uppsala 1905–1987.

Statistik

De *primäruppgifter till jordbruksstatistiken* som hushållningssällskapen samlade in under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet är något av en guldgruva för agrar- och hembygdsforskare. Här redovisas, socken för socken, varje

gårds åkerareal, hur mycket som användes till odling av olika grödor samt antalet kreatur av skilda slag.

De flesta delar av Uppsala län redovisas vid tre tillfällen under perioden 1875–1912 (H1a). Stockholms län har motsvarande uppgifter under perioden 1885–1911 (F4A). För Stockholms län är också statistik över åkerareal och antal djur år 1949 tillgänglig (F4B). Vid detta tillfälle samlades uppgifterna in av de lokala kristidsnämnderna på begäran av livsmedelskommissionen. Även Örebroarkivet innehåller jordbruksstatistik (1879–1908) men i samlingarna från Kopparbergs och Södermanlands län återfinns inga sådana handlingar. Sällskapet i Västmanland tycks inte heller ha bevarat primäruppgifterna.

Småbrukspremiering

I början av 1900-talet var det många jordbruksexperter och politiker som satte stor tilltro till småbrukets försörjningsförmåga. Genom en satsning på småbruk hoppades man att flyttströmmen från landsbygden och emigrationen till Amerika skulle bromsas. Staten ställde därför medel till hushållnings-sällskapens förfogande för åtgärder som avsåg att stimulera småbrukens utveckling.

En av dessa åtgärder var *premier till välskötta mindre jordbruk*. Rapporterna från dessa premieringar kan vara ett utmärkt komplement till jordbruksstatistiken. Här finns detaljer om de belönade gårdarnas ägare, areal, skörd av olika grödor, antal husdjur samt gårdens räkenskaper. De gårdar som belönats med de finaste priserna beskrivs extra ingående. Vissa år återges redogörelserna i sällskapens tryckta handlingar.

I Stockholmsarkivet kan rapporterna hittas i serien B1 (Utgående handlingar) de flesta år under perioden 1907–1932. Beträffande Uppsalasällskapet finns motsvarande uppgifter i tre anteckningsböcker för åren 1923–1931 (volym F2c:3). Man kan också med lite tur hitta redogörelser för småbrukspremieringen i de digra volymerna i serien E1a (Ankomna skrivelser).

Örebroarkivet innehåller tryckta sammanställningar över premierade småbruk i hela Sverige 1902–1923. De har titeln *Beskrifning öfver premierade mindre jordbruk under år...* och ingår i serien ”Meddelanden från Kungl. Landbruksstyrelsen”, som är tillgänglig på UUB och KB. Skrifterna är användbara, men arkivmaterialet är ibland utförligare.

Under 1900-talets tre första årtionden genomförde hushållningssällskapen årliga *studieresor* för småbrukare. Resorna för män hade ett dussintal deltagare och gick till Sydsverige eller Danmark. För kvinnor anordnades kortare resor, så kallade hembygdsresor. Reserapporter brukar återfinnas i de tryckta handlingarna. För Stockholmssällskapets del finns utförliga redogörelser, inklusive deltagarförteckningar, bland de utgående handlingarna.

Egnahemsnämnder

1904 fattade riksdagen beslut om att införa *egnahemslån* för att lantarbetare skulle ha möjlighet att bygga eller köpa egna små hus, gärna med ett tillhörande litet jordbruk. Lånen förmedlades av egnahemsnämnder underställda hushållningssällskapen.

Egnahemsnämnderna upphörde 1948 och verksamheten övertogs av de statliga lantbruksnämnderna. Större delen av

arkivmaterialet finns därför inte kvar hos hushållningssällskapen. Arkiven från de fem egnahemsnämnderna i verksamhetsområdet för Riksarkivet i Uppsala (Kopparbergs, Södermanlands, Uppsala, Västmanlands och Örebro län) är förtecknade i NAD. Forskaren bör börja där, men hushållningssällskapen kan ha kompletterande material.

Arkivet från egnahemsnämnden i Stockholms län finns inte i Stockholms stadsarkiv som man kunde förvänta sig. En hel del intressant material kan i stället hittas i hushållningssällskapets arkiv, avdelningen Utgående handlingar. Från och med starten 1907 (B1:30) till 1929 (B1:61) finns årliga ”Redogörelser för egnahemslånerörelsen”. Det är tryckta formulär med ifyllda uppgifter om låntagarna: namn, födelseår, yrke, ort, fastighetsbeteckning, fastighetens värde och lånebelopp.

Föreningar

I början av 1900-talet fick hushållningssällskapen statliga medel för att bidra till bildandet av *kontrollföreningar*. Medlemmarna var framför allt jordbrukare med relativt stora kobesättningar. Varje förening anställde en kontrollassistent som besökte de anslutna gårdarna, mätte kornas avkastning och gav råd om utfodring, allt i syfte att förbättra mjölkproduktionen. Kontrollföreningarnas verksamhetsberättelser, som redovisas i hushållningssällskapens årsberättelser, innehåller bland annat uppgifter om föreningsmedlemmarnas gårdar och antal kor.

En annan typ av förening vars verksamhet rapporterades till hushållningssällskapen var *tjurföreningar*. Här kan man hitta information om gårdar som inte är med i kontrollföreningarna eller vid småbrukspremieringarna. Årsrapporterna från tjurföreningarna innehåller enstaka år detaljer om med-

lemmarnas åkerareal och antal kor. Dessa årsrapporter ingår inte i sällskapens tryckta handlingar. För Stockholms län finns de i Utgående handlingar åren 1927–1934 (B1:57– B1:71). I Uppsalasällskapets arkiv har dock inga sådana rapporter hittats. Från Örebro län finns detaljerade årsberättelser från tjurföreningarna för 1920- och 1930-talen samt 1958 i egna arkivvolymer (F5:4–5).

Hushållningssällskapen tog ofta initiativ till lantbruksskooperativa föreningar av olika slag. *Lantmannaföreningar* sysslade med inköp av kraftfoder och konstgödning, insatsvaror som började användas av svenska jordbrukare i slutet av 1800-talet. Så snart föreningarna kommit igång med sin verksamhet var de fristående från hushållningssällskapen och försvinner från de här aktuella arkiven. Det samma kan sägas om *mejeriföreningarna*, men årsrapporterna från hushållningssällskapens konsulenter har mycket annat att berätta om mejerihandlingen i det aktuella länet.

I början av 1930-talet påbörjades ett omfattande organiseringsarbete som resulterade i ett så gott som heltäckande nät av mejeri- och slakteriföreningar. Organisationsarbetet leddes av Sveriges Allmänna Lantbrukssällskap, men i inledningsskedet spelade hushållningssällskapen ofta en aktiv roll. Därför kan deras arkiv ibland innehålla källmaterial som inte finns någon annanstans. Exempelvis ingår i Örebro läns hushållningssällskaps arkiv en del handlingar från uppbyggnaden av slakteriorganisationen i länet (F12:41 och F13:27).

Hushållningsgillen

Hushållningssällskapen för respektive län har också lokalorganisationer, *hushållningsgillen*. På Riksarkivet i Uppsala för-

varas arkiven för en handfull sådana gillen från Uppsala och Södermanlands län. Arkiven är inte så omfattande men de kan genom exempelvis protokoll och medlemsmatriklar ge en uppfattning om verksamheten på lokal nivå.

Tips om fynd i sällskapens arkiv

I detta avsnitt lämnas exempel på fynd man kan göra i hushållningssällskapens arkiv, speciellt bland inkomna och utgående handlingar samt ämnesordnade handlingar. Särskild uppmärksamhet ägnas åt Uppsala läns osorterade 1800-talsmaterial. Tipsen kan vara av intresse såväl för hembygds- och släktforskare som för uppsatsskrivande studenter och deras handledare.

Uppsala län

Under hushållningssällskapets första femtio år var dess verksamhet inte så systematiserad som den senare blev. I stor utsträckning ägnade man sig åt insamling av information om levnadsförhållandena ute i socknarna. Det kunde handla om såväl jordbruket som frågor av mer social natur. Exemplet nedan utgör endast ett litet axplock.

”Jordbrukets och näringarnas tillstånd.” Redan 1811 uppmanade landshövdingen präster och andra ståndspersoner att inkomma med redogörelser för läget i olika delar av länet. Sammantaget ger de en ganska heltäckande bild av böndernas arbete och liv sett ur de högre ståndens synvinkel (A1a:2). En liknande informationsinsamling genomfördes i början av 1840-talet och ett 40-tal rapporter inkom (A1a:12). Rapportfunktionen övertogs senare av de lokala hushållningsnäm-

derna. I nämndernas årsberättelser och protokoll från 1850- och 1860-talen hittar man redogörelser för näringarnas utveckling i länets häradar (A1a:16–24).

Odlingslån och odlingsbelöningar. Omkring 1820 ställde staten medel till förfogande för att stödja nyodlingar och trädplanteringar. I samband med det begärde hushållningssällskapet in redogörelser från prästerna om nyodlingar i socknarna. Även bruken, exempelvis Vattholma, Leufsta, Tobo och Gimo, lämnade in beskrivningar av nyodlingsarbeten på sina egendomar. Det kom också in mängder av intyg om nyodlingar företagna av bönder och torpare, vilka hoppades på ersättning (A1a:3). Skrivelser om odlingar och planteringar som borde belönas är återkommande inslag i arkivet under lång tid framåt. De har mycket att berätta om bönders och torpares mödor med att odla upp sumpiga och steniga marker (A1a:5–21).

Sockenmagasin. 1831 utarbetade hushållningssällskapet ett förslag till förbättrade stadgar för sockenmagasin och begärde utlåtanden från prästerna om hur församlingarna ställde sig. 40 av dem svarade med utdrag ur sockenstämmoprotokoll, där de förklarar hur de ordnat magasinsfrågan (A1a:8).²

Nykterhet. Volym A1a:8 innehåller en stor samling rapporter och sockenstämmoprotokoll från 1832 angående prästernas arbete för att främja nykterheten. Den direkta anledningen var ett cirkulärbrev från landshövdingen och domkapitlet ”rörande nödiga åtgärders vidtagande till hämmandet af den förderfliga dryckenskapslasten”.³

² Se även *Uppsala läns hushållningssällskaps handlingar* 1832, s. 44–45; 1833, s. 29–30

³ Se även *Uppsala läns hushållningssällskaps handlingar* 1833, s. 28–29.

Koleraepidemin 1834. Volym A1a:7 innehåller en rapport om kolerasjuka i Hållnäs församling. Den inkluderar en sammanställning av insjuknade, tillfrisknade och döda. Vidare finns en åttasidig "Berättelse om Cholera-sjukdomen i Wesslands [Västlands] socken af Uppsala län", författad av C.W. Griberg vid Karlholms bruk.

Sockenbibliotek. Hushållningssällskapet skänkte 1837 bort skriften "Läsning för folket" till de socknar som ville inrätta sockenbibliotek. Samtidigt begärde man svar från församlingarna om vilka böcker de hade och om de hade för avsikt att grunda bibliotek. De flesta församlingar svarade med utdrag ur sockenstämmoprotokoll (A1a:9).⁴ 1864 gjorde sällskapet en liknande förfrågan och sju församlingar svarade med redogörelser för sina bibliotek (A1a:20).

Källare. Vem byggde alla stenkällare som fortfarande står kvar lite varstans på landsbygden? I Uppsalatrakten är svaret Jan Andersson (född 1777) från Bandarbo i Bälinge socken. En förteckning upptar inte mindre än 80 källare och 12 stenbroar som han byggde under åren 1810–1837 (A1a:10).

"Ny Bondepraktika." 1831 utlyste sällskapet en tävling, med en prissumma på 666 riksdaler, om det bästa manuskriptet till en ny bondepraktika. Sex bidrag lämnades in, men inget tycks ha ansetts värt att belöna. I volym A1a:7 återfinns tre av manusen med förseglade namnsedlar: "Ny Bondepraktika, innehållande lärdomar för lantbrukare" (134 sidor); "Gamle Gunnar, eller Ny Bond-Praktika till läsning för Sveriges Allmoge" (124 sidor); "ABCDBok: Räknelära, Kateches, Geografie, Historia och Ny BondePractica, Rikedomfulla för de

⁴ Se även *Uppsala läns hushållningssällskaps handlingar* 1839, s. 26.

Fattiga, Lärdomsfulla för de Rika” (56 sidor).⁵

Pristävlingar om bästa hemslöjdsprodukter, smör, ost och mycket annat var vanligt förekommande. Som exempel kan nämnas en slöjdtställning i Tierp 1859 med en förteckning över deltagarna och deras alster (A1a:14). 1860 hölls en utställning och pristävling om bästa bärviner. Både privatpersoner och företag deltog med prover på vinbärsvin och krusbärshampagne (A1a:14).

Skarpskytterörelsen. 1860 grundades i Sverige en frivillig skarpskytterörelse som var tänkt att komplettera den ordinarie försvarsmakten. Volym A1a:18 innehåller ett antal handlingar i frågan, bland annat ”Sammandrag af utlåtanden från Hushållnings-Nämnderna rörande bildandet af en frivillig Skarpskytteförening för Upsala län”.

Järnvägsfrågan. En kommitté tillsatt av hushållningssällskapet gjorde 1868 en utredning om norra stambanans sträckning norr om Uppsala. Sällskapets ledamöter diskuterade och röstade om frågan vid ett extra sammanträde i december. Handlingarna i ärendet finns i volym A1a:23.

Sjösänkningar. Vattennivån i Upplands största insjö Täm-naren sänktes på 1860-talet i syfte att frigöra mer jordbruksmark. I volym F5:2 återfinns en utförlig redogörelse för projektet. Ett annat sjösänkingsföretag genomfördes redan femtio år tidigare, då Sandby sjö i Västlands socken dikades ut (A1a:3). Åren 1872–1879 gjorde hushållningssällskapet upp inte mindre än 16 utdikningsplaner för olika sjöar, åar och mossar (A1a:16).

Naturligtvis innehåller arkivet från Uppsala läns hushåll-

⁵ Se även *Uppsala läns hushållningssällskaps handlingar* 1833, s. 27–28.

ningssällskap även intressant material från 1900-talet. Nämnas bör *ungdomsverksamheten*. Jordbrukare-Ungdomens Förbund (JUF) bedrev, särskilt på 1930- och 1940-talen, omfattande studieaktiviteter. I handlingarna förekommer också dokumentation av JUF:s tävlingar i grenar som hovbeslag, plöjning och mjölkning (F9).

Kvarnar. 1970–1972 genomfördes en inventering av vatten- och väderkvarnar i Uppland. I volym F5:17 finns beskrivningar över kvarnarna samt teckningar och fotografier.

Fotografier. Uppsala läns hushållningssällskap har efterlämnat en betydande samling fotografier (serie K). Förutom bilder på prisbelönta hästar, kor och tjurar vid förra sekelskiftet finns ett stort antal bilder av föreningsverksamhet och landsbygdens liv under 1900-talet. Vidare inkluderar arkivet fotografier som använts i tidskriften *Lantbrukskontakt* som sällskapet gav ut 1967–1990 samt 1 500 diabilder från samma period. Nämnas bör också två fotoalbum med 250 porträttbilder på sällskapets mer prominenta medlemmar under andra hälften av 1800-talet.

Stockholms län

Eftersom hushållningssällskapet i Stockholms län tillkom relativt sent inrymmer dess arkiv inte lika mycket osorterat material av den typ som Uppsalasällskapet efterlämnat från tidigt 1800-tal.

Det tidigare nämnda *registret* (D1C:2) ger ingångar i arkivet under andra hälften av 1800-talet. Under rubriker som ”Föreningar”, ”Jordbruk”, ”Mejerihushållning”, ”Skogshushållning” och ”Veterinärväsendet” finns en mängd ämnesord som leder vidare till protokoll och skrivelser. En rubrik som

väcker nyfikenhet är ”Internationella utställningar”, som handlar om svenskt deltagande vid bland annat världsutställningarna i Paris, London, Hamburg, Philadelphia och Antwerpen. Mottagare av belöningar räknas upp med namn, yrke och bostadsort under rubrikerna ”Belöningar för odlingsflit”, ”Utdelning av sällskapets medaljer” och ”Utlåtanden”.

Vårdning församlings kungliga jordbrukssällskap. Detta var en föregångare till hushållningssällskapet och existerade 1811–1815. Volym F11:1 innehåller maskinskrivna avskrifter av protokoll och årsberättelser samt en redogörelse för sällskapets tillkomst och verksamhet.

Fiske. Eftersom såväl Mälaren som Stockholms skärgård och Roslagen ingår i Stockholms län ägnade hushållningssällskapet stor uppmärksamhet åt fiskefrågor. Ett exempel är 1950 års lagstiftning om vattengränser och fiskerätt. Den innebar att en del tidigare enskilda fiskevatten blev allmänna och att fastighetsägarnas rättigheter inskränktes. Fastighetsägare som förlorade fiskerätter fick juridiskt bistånd av hushållningssällskapet. Den långdragna processen avslutades först 1967 med domar om ersättning. Volymerna F1A:4–9 samt F1A:13–15 innehåller dokumenten, inklusive utredningar sockenvis av ägoförhållanden och alla fastighetsägares fiskerätter. En annan omfattande avdelning i Stockholmsarkivet handlar om bildandet av fiskevårdsområden under åren 1957–1987 (F1B, 31 volymer). Fiskerikonsulentens verksamhet har också efterlämnat mycket annat material (F1C).

Miljöhistoria. 1969–1976 drev fiskevattenägare en process mot Holmens bruk i Hallstavik angående skada på fisket genom föroreningar. Materialet består av vattenanalyser och noggranna utredningar av fiskerätter och fångster (F1A:16,

18). Redan i slutet av 1950-talet genomfördes en liknande process mot Skogsägarnas Cellulosa AB i Mönsterås (F1A:10–12, 17, 19). Hur handlingarna från den processen har hamnat i Stockholms läns hushållningssällskaps arkiv är oklart, men de båda rättsfallen erbjuder ett gott underlag för miljöhistoriska studier.

Utställningar. Samlingen med handlingar rörande Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897 är rikhaltig. Nämnas kan länskommitténs protokoll och PM, cirkulär till utställare, ritningar till utställningsmontrar samt förteckningar över mottagare av resebidrag för att besöka utställningen (F9:1). Från hemslöjdsutställningarna i Stockholm och Gävle 1901 finns förteckningar över utställarna och deras alster (F9:2). Handlingarna rörande fiskeriutställningen i Vaxholm 1912 innehåller broschyrer och prislistor över fiskeredskap, båtar och motorer (F9:3). Från Länslantbruksmötet i Norrtälje 1954 finns fotografier, program och pressklipp (F9:4).

Åtsedd att såsom anslag anbringas på besökta platser förnämligast i trakter där fiske lökas.

FISKERIUTSTÄLLNINGEN I VAXHOLM

den 30 och 31 augusti samt 1 september 1912.

FISKERIUTSTÄLLNINGEN OMFATTAR:

Fiskredskap, alla slag.

Fiskebåtar för rodd och segel samt utom täflan äfven motorbåtar och motorer.

Utrustningsartiklar för fiskebåtar och fiskare.

Modeller till fiskebåtar och fiskredskap m. m.

Fisk, färsk, saltad och på annat sätt konserverad, äfvensom kärl m. m. till förvaring och för transport af fisk.

Litteratur rörande fiske.

MED UTSTÄLLNINGEN FÖRENAS:

Täflingar och uppvisningar samt föredrag m. m.

Enhvar, som har lämpliga föremål, bör delta i utställningen.

Hvarje fiskare och annan för fisket intresserad person bör besöka utställningen.

Ett större antal pris, bestående af diplom och medaljer samt omkring 1,800 kr. ställes till prisdomarnas förfogande.

Begär program och anmälningssedlar hos Utställningsbestyrelsen, adress Hushållningssällskapet, Stockholm, eller hos kommunalnämndsordförandena.

Fiskefrågor var ett viktigt inslag i Stockholms läns hushållningssällskaps verksamhet. Vid fiskeriutställningen i Vaxholm 1912 kunde besökarna ta del av ett digert program.

Örebro och Södermanlands län

En specialitet för Örebro läns hushållningssällskap är *släktgårdsutredningar*. I samband med 150-årsjubileet 1953 delade man ut ”släktgårdsdiplom” till gårdar som varit i samma släkts ägo i rakt nedstigande led i minst 150 år. Volymerna F11:2–3 innehåller mängder av material av värde för släkt- och hembygdsforskare.

Markkartor. I det omfattande materialet från Örebro-sällskapets jordbruksavdelning finns dokument om markkartering (kemiska analyser av jorden) från 1930-talet till 1960-talet (F1:116–161). Handlingarna innehåller handritade kolorerade kartor över åkrarna på de gårdar som undersöktes. Varje årgång inleds med ett register, uppställt sockenvis. Det bör vara relativt enkelt, om än tidsödande, att hitta en viss gård.

Möten och utställningar. Arkivet i Örebro har en stor mängd tryckt material från nationella lantbruksmöten på olika platser i Sverige 1846–1930 (serie E2). I utställningskatalogerna kan den teknikhistoriskt intresserade hitta mycket om redskap och maskiner. Från lokala möten och utställningar som Örebro-sällskapet arrangerade finns såväl tryckta kataloger och program som arrangörernas protokoll och skrivelser. Särskilt kan nämnas 100-årsjubileet 1903 och 150-årsjubileet 1953 (F10). Från hushållningssällskapet i Södermanlands län föreligger fotografisk dokumentation av flera lantbruksmöten, särskilt mötena i Eskilstuna 1939 och 1952 (K1).

Kommittéprotokoll. Hushållningssällskapen tillsatte ett stort antal kommittéer och nämnder för olika syften. Samlingarna från Södermanland (serie A2) ger en bra helhetsbild av verksamheten under första hälften av 1900-talet. Här finns protokoll från exempelvis hästavelskommittén, fiskerikommit-

tén, trädgårdskommittén, veterinärkommittén, maskinnämnden, kvinnorådet och berberiskommittén.

Berberisutrotning. Den sistnämnda kommittén hade till uppgift att utrota busken *berberis vulgaris*, eftersom den kan sprida den allvarliga växtsjukdomen svartrost till spannmål. Tre volymer i Örebroarkivet (F1:102–104) innehåller noggranna rapporter om inventeringar och bekämpningsåtgärder under åren 1933–1976, inklusive detaljerade kartor där förekomsten av växten markeras.

Maskinnämnden i Örebro var verksam från 1920-talet till 1960-talet. Den genomförde omfattande utredningar om elektrifieringen av landsbygden och ordnade kurser för att stimulera jordbrukets mekanisering. I denna del av arkivet (serie F6) återfinns sju kartonger med instruktionsböcker och verkstadshandböcker för traktorer och skördetröskor. En skattkammare för veterantraktorsentusiasten!

Litteratur

- Blomquist, Gustaf, *I lantushålllets tjänst. En krönika om Västmanlands läns hushållningssällskap 1813–1963*, Västerås 1963.
- Brandesten, Olof, *Lantbrukarnas organisationer. Agrart och kooperativt 1830–1930*, Stockholm 2005.
- Bring, Samuel E., *Stockholms läns och stads hushållningssällskap 1847–1947. Historik*, Stockholm 1947.
- Hahr, August, *Västmanlands läns kungl. hushållningssällskap 1815–1915* (2 vol.), Uppsala 1915.
- Jonsson, Johan Vilhelm, *Örebro läns kongl. hushållningssällskaps historia 1803–1902 jämte öfversikt öfver landthushållningens utveckling inom länet under samma tid* (2 vol.), Örebro 1902.
- Kempe, Erik, *Studier angående de svenska hushållningssällskapen, med särskild hänsyn till ett århundrades förvaltningspolitik på lantbrukets område*, Uppsala 1923.
- Kåhrström, Olof, *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år. Hushållningssällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv*, Stockholm 2002.
- Larsson, Lars-Erik (red.), *Hushållningssällskapet i Dalarna 150 år. Om idéerna, utvecklingen, människorna och framtiden. Jubileumsskrift 1850–2000*, Falun 2000.
- Pettersson, Ronny, "Några teman för forskning om sällskapen", i: Kåhrström 2002, s. 49–60.
- Rydén, Reine, *"Att åka snålskjuts är icke hederligt". De svenska jordbrukarnas organisationsprocess 1880–1947*, Göteborg 1998.

- Rydén, Reine (red.), *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 2004.
- Stattin, Jan, *Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft*, Uppsala 1980.
- Södermanlands läns kungl. Hushållningssällskap 1814–1914. Redogörelser af sakkunnige utgifna af Joh. Ax. Almqvist (2 vol.), Stockholm 1914.
- Uppsala läns kungl. Hushållningssällskap 1815–1915. Under medverkan av särskilda fackmän utgiven av Samuel E. Bring (2 vol.), Uppsala 1915–1916.
- Öjert, Rune (red.), *Södermanlands läns kongl. hushållningssällskap 1814–1964*, Nyköping 1964.
- Örebro läns kungl. hushållningssällskap 1903–1928. Under medverkan av särskilda fackmän utgiven av Thure Björkman, Örebro 1928.
- Örebro läns kungl. hushållningssällskap 1928–1953. Under medverkan av särskilda fackmän utgiven av Martin Friman, Örebro 1953.
- Örjängård, Sigurd, *Jordbruget i Dalarna under 100 år. Minnesskrift utgiven till erinran om Kopparbergs läns hushållningssällskaps hundraåriga verksamhet... 1850–1950*, Falun 1951.